

Dostępność książek i czasopism

Jakie miejsce w przeciętnym polskim domu zajmuje książka? Z raportu o czytelnictwie w Polsce za rok 2010 sporządzonego przez Bibliotekę Narodową wynika, że niespełna połowa Polaków sięgnęła po jakąkolwiek lekturę (44%)¹. Taki stan rzeczy nie jest nowością — Polacy w większości raczej nie czytają albo czytają mało.

Poziom czytelnictwa jest tylko jednym ze wskaźników, który pozwala na ocenę sytuacji książki w Polsce. Równie istotne są informacje na temat dostępności książek i czasopism za pośrednictwem rynku wydawniczego i bibliotek oraz wydatków na książki ponoszonych przez potencjalnych czytelników.

Artykuł ma na celu przedstawienie źródeł danych statystycznych o książkach i czasopismach, ze szczególnym uwzględnieniem informacji o wydatkach na nie, bibliotekach publicznych i wypożyczeniach, a także o rynku wydawniczym i domowym księgozborze (zarówno o książkach drukowanych, jak i e-bookach). Omawiane tematy dotyczą okresu od 1990 r.² do 2009 r., a podstawowe informacje o książkach i czasopismach przedstawione w artykule obrazują dokonujące się w Polsce zmiany w dostępie do nich i formach ich użytkowania.

ŹRÓDŁA DANYCH O KSIĄŻKACH

Podstawowymi źródłami danych statystyki publicznej na temat książek i czasopism są badania budżetów gospodarstw domowych, a także badania z dziedziny kultury.

Pierwsze z nich — *Badanie budżetów gospodarstw domowych* — ma na celu poznanie wielkości przychodów i rozchodów (pieniężnych i niepieniężnych) wszystkich członków badanego gospodarstwa domowego oraz ilościowego spożycia wybranych artykułów i usług. Początki badania sięgają przełomu wieków XIX i XX, ale dopiero od roku 1957 jest ono realizowane metodą reprezentacyjną³. W okresie ostatnich dwudziestu lat zmieniono częstotliwość badań budżetów gospodarstw domowych przeprowadzanych metodą rotacji całkowitej z kwartalnej na miesięczną (od 1993 r.). Obecnie dane uzyskane w każdym roku z tego badania dotyczą gospodarstw domowych zamieszkujących ok. 37 tys.

¹ Dane z badań Biblioteki Narodowej na temat czytelnictwa.

² Dane na temat książki, w dalszej części artykułu, niejednokrotnie datują okres początkowy poczynionych analiz na jeszcze późniejszy, ze względu na dostępność danych i ich potencjalną porównywalność (m.in. przez zmiany metodologii omawianych badań czy dokonaną 1.01.1995 r. denominację złotego).

³ Wcześniej, w fazie początkowej kształtowania się metodologii badania, za pomocą doboru celowego.

mieszkań (*Metodologia...*, 2011). Z kolei badania GUS w dziedzinie kultury dostarczają informacji na temat książek i czasopism. Dane te dostępne są w kompleksowej rocznej publikacji *Kultura* (opracowywanej głównie na podstawie sprawozdań K-01 do K-08), a także w ukazującej się co pięć lat⁴ publikacji *Uczestnictwo w kulturze*, przedstawiającej informacje opracowane na podstawie danych uzyskanych z kwestionariuszy *Kultura w gospodarstwach domowych* i *Uczestnictwo ludności w kulturze*⁵. Kwestionariusze te stanowią narzędzia badawcze cyklu badań modułowych, dołączanych do badań budżetów gospodarstw domowych i prowadzonych na tej samej próbie (*Uczestnictwo...*, 2006).

W ciągu dwóch dekad zmieniały się (w większym lub mniejszym stopniu) zarówno klasyfikacje i kategorie, w których ujmowano statystyczne dane o książkach i czasopismach, jak i sposoby przedstawiania informacji o nich w publikacjach. Stąd też wynikają nieznaczne różnice w stosowanej terminologii w artykule.

WYDATKI NA KSIĄŻKI I CZASOPISMA

W celu dokonania analizy wydatków na książki należy wziąć pod uwagę zmiany metodologiczne i klasyfikacyjne w badaniu budżetów gospodarstw domowych.

Wspomniana zmiana metody rotacji całkowitej zbiegła się ze zmianą klasyfikacji wydatków i dochodów, a także typów społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych (Kordos, 2008). Od 2005 r.⁶ wprowadzono kolejną zmianę w klasyfikacji grup społeczno-ekonomicznych, polegającą na rezygnacji z wyodrębniania grupy „gospodarstw domowych pracowników użytkujących gospodarstwo rolne”. Sklasyfikowano ją w pozostałych grupach (gospodarstwach pracowników, rolników, pracujących na własny rachunek, emerytów, rencistów i utrzymujących się z niezarobkowych źródeł) według głównego źródła utrzymania gospodarstwa domowego (*Metodologia...*, 2011). Powoduje to, że niemożliwe jest przedstawienie porównywalnych danych na temat wydatków na książki i czasopisma w podziale na grupy społeczno-ekonomiczne w omawianych dwudziestu latach.

Kategoria „wydatki na książki i czasopisma ogółem” nie ulegała aż tak drastycznym zmianom w klasyfikacji, co pozwala uznać zbliżoną porównywalność

⁴ Najnowsza publikacja *Uczestnictwo w kulturze* miała się ukazać w 2009 r., jednak część danych zaprezentowano w *Kulturze w 2009 r.*

⁵ Kwestionariusz nr DS-58 G dotyczył takich kwestii, jak: ilość i rodzaj posiadanych w gospodarstwie domowym książek i czasopism (innych niż podręczniki szkolne) ilość zakupionych w ostatnich 12 miesiącach książek (innych niż podręczniki szkolne) ilość kupowanych czasopism i gazet w ostatnich 3 miesiącach, prenumerata, przyczyny niezakupienia czasopism, natomiast kwestionariusz DS-58 I dotyczył m.in. czytelnictwa.

⁶ Według nowej klasyfikacji grup społeczno-ekonomicznych przeliczono również dane za 2004 r.

danych w tym zakresie. Ujmowane są one w artykule według klasyfikacji opisowej wydatków na towary i usługi konsumpcyjne w kategorii „gazety, czasopisma, książki oraz artykuły piśmiennicze, kreślarskie, malarskie”⁷ (stosowanej w publikacji *Budżety gospodarstw domowych*) lub w kategorii „książki i wydawnictwa” (wykorzystywanej w publikacji *Kultura*)⁸. Stan wydatków na książki i czasopisma obrazują tabl. 1 i wyk. 1.

TABL. 1. PRZECIĘTNE WYDATKI NA KSIĄŻKI I INNE WYDAWNICTWA NA OSOBĘ ROCZNIE W GOSPODARSTWACH DOMOWYCH WEDŁUG GRUP SPOŁECZNO-EKONOMICZNYCH^a W ZŁ (ceny bieżące)

L a t a	Ogółem	W tym gospodarstwa domowe					
		pracowni- ków	pracowników użytkujących gospodar- stwo rolne	rolników	pracujących na własny rachunek	emerytów i rencistów	utrzymują- cych się z niezarob- kowych źródeł
1994	5,16	6,60	2,40	1,44	10,44	4,08	1,68
1995	7,44	10,08	3,84	1,56	12,12	5,52	2,88
1996	10,56	14,28	4,32	2,76	15,48	8,76	2,28
1997	11,04	14,52	5,52	2,16	16,56	9,72	4,80
1998	11,04	14,16	5,76	1,92	16,56	9,84	4,92
1999	10,80	13,08	4,56	1,80	20,28	10,44	3,72
2000	10,92	13,68	2,76	1,44	19,68	10,68	.
2001	12,36	15,60	4,68	2,04	19,08	11,88	.
2002	12,24	14,76	4,56	1,92	18,84	13,08	.
2003	12,60	15,60	5,52	2,04	20,16	12,48	.
2004	15,60	19,44	5,40	1,92	23,40	15,84	.
2005 ^b	16,20	18,00	—	2,52	26,88	15,84	.
2006 ^b	15,00	17,16	—	2,52	23,88	13,56	.
2007 ^b	17,04	17,40	—	3,12	31,80	17,04	.
2008 ^b	17,76	18,96	—	3,96	29,16	15,72	.
2009 ^b	19,32	21,24	—	3,00	31,20	15,72	.

^a Dane przedstawiono od 1994 r. po denominacji złotego. ^b Wprowadzono zmianę w klasyfikacji grup społeczno-gospodarczych.

Ź r ó d ł o: opracowanie własne na podstawie publikacji *Kultura* (z odpowiednich lat).

⁷ Na podstawie najnowszej metodologii przedstawionej w opracowaniu *Metodologia...* (2011) — w kategorii tej ujmowane są: gazety, czasopisma, książki naukowe, beletrystyczne, podręczniki, encyklopedie, atlasy, słowniki, wydawnictwa albumowe, gazety i czasopisma: tygodniki, miesięczniki, wydawnictwa periodyczne, łącznie z opłatą za prenumeratę, druki różne: wizytówki, reprodukcje, obrazy na papierze, płótnie, mapy, plakaty, pocztówki, artykuły piśmiennicze, malarskie, kreślarskie, globusy, pozostałe. W pierwszym opracowaniu metodologicznym badania budżetów — *Metodyka i organizacja...* (1986) — wydatki te klasyfikowano w następujących kategoriach: „wydawnictwa: gazety i czasopisma — dzienniki, tygodniki, miesięczniki, pozostałe wydawnictwa periodyczne; książki — szkolne i pozostałe wydawnictwa: słowniki, encyklopedie, beletrystyka, wydawnictwa kartograficzne, reprodukcje poligraficzne, opakowania drukowane itp.; przybory i materiały piśmiennicze, kreślarskie i malarskie — papier, artykuły papiernicze, biurowe, szkolne, galanteria papiernicza, przybory piśmiennicze, kreślarskie, malarskie, pozostałe pomoce dydaktyczne itp.”.

⁸ Bez podręczników szkolnych oraz innych książek i czasopism do nauki.

Przeciętne wydatki na książki i inne wydawnictwa wzrosły z 5,16 zł na osobę w gospodarstwie domowym w 1994 r. do 19,32 zł w 2009 r. Największą różnicę w wysokości przeciętnych wydatków odnotowano w latach 1995 i 1996 (wzrost wydatków na osobę o 3,12 zł, z 7,44 zł w 1995 r. do 10,56 zł w 1996 r., czyli aż o 41,9%), co wiąże się z dokonaną w tym okresie denominacją złotego.

Rozpatrując wydatki na książki i czasopisma w gospodarstwach domowych ujęte według liczby osób w danym gospodarstwie można stwierdzić, że im liczniejsze gospodarstwo domowe, tym mniejsze wydatki przypadające na osobę. Od 1998 r. do 2010 r. średnie wydatki na gazety, czasopisma, książki oraz artykuły piśmiennicze, kreślarskie, malarskie na jedną osobę wzrosły o ok. 3—4 zł.

Obecnie (dane za 2010 r.) w gospodarstwach 1-osobowych wydaje się na nie 14,96 zł miesięcznie. Z kolei w gospodarstwach 6-osobowych i większych — tylko 8,18 zł na osobę, czyli prawie o połowę mniej. W gospodarstwach od 2 do 5 osób wydatki te utrzymują się średnio na poziomie: 11,38 zł (w gospodarstwach 2-osobowych), 10,56 zł (w gospodarstwach 3-osobowych), 11,71 zł (w gospodarstwach 4-osobowych) i 10,03 zł (w gospodarstwach 5-osobowych).

BIBLIOTEKI PUBLICZNE I WYPOŻYCZENIA

Dane dotyczące bibliotek publicznych i wypożyczeń zaczerpnięte są z badań statystycznych kultury, a dokładnie ze sprawozdań K-03 (*Sprawozdanie z działalności biblioteki publicznej*), realizowanych raz do roku. Według metodologii

GUS biblioteki publiczne służą rozwijaniu i zaspokajaniu potrzeb czytelniczych ludności. Zgodnie z funkcją, jaką pełnią poszczególne placówki, wyodrębniono biblioteki: wojewódzkie i powiatowe oraz biblioteki służące mieszkańcom miast na prawach powiatu, gmin miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich. Ponadto w grupie tej odróżniono biblioteki od podporządkowanych im administracyjnie filii bibliotecznych i punktów bibliotecznych. Dodatkowo wyróżniono biblioteki działające w strukturze innych instytucji: w szkołach (biblioteki publiczno-szkolne) lub ośrodkach (domach) kultury (Kultura, 2010).

Zasób bibliotek publicznych od 1990 r. nie zmienia się znacząco, plasując się pomiędzy 134 a 137 mln woluminów, w tym niespełna 2 mln stanowią czasopisma. Księgozbiór przypadający na 1 tys. ludności pozostaje na poziomie 3,5 tys. Zwiększyła się natomiast średnia liczba woluminów przypadających na 1 bibliotekę publiczną — z 13 tys. w 1990 r. do 16 tys. w 2009 r. Szczegółowe dane dotyczące zbiorów bibliotecznych w bibliotekach publicznych przedstawia tabl. 2.

TABL. 2. ZBIORY BIBLIOTECZNE W BIBLIOTEKACH PUBLICZNYCH

L a t a	Ogółem	Książki	Czasopisma	Z ogółem przypada na	
	w tys. woluminów			1 bibliotekę	1 tys. ludności
				w sztukach	
1990	136641	135489	1151	13306	3579
1991	135688	134578	1109	13656	3542
1992	135821	134695	1126	13902	3535
1993	135928	134785	1143	14152	3530
1994	136193	135020	1173	14249	3530
1995	136694	135498	1196	14381	3540
1996	137071	135826	1244	14673	3547
1997	135867	134632	1235	14720	3515
1998	135630	134387	1242	14795	3507
1999	135379	134105	1273	14965	3502
2000	135765	134289	1475	15229	3513
2001	135246	133734	1512	15284	3501
2002	134627	133100	1527	15328	3523
2003	134238	132690	1548	15382	3515
2004	134455	132866	1589	15539	3522
2005	135128	133515	1614	15729	3541
2006	135499	133854	1645	15863	3554
2007	135558	133971	1587	15969	3556
2008	135263	133642	1620	16064	3547
2009	134268	132628	1640	16000	3518

Ź r ó d ł o: jak przy tabl. 1.

W latach 1990—1994 liczba wypożyczeń przypadających na czytelnika wzrastała (z nieznacznymi wahaniami) od 20,9 wypożyczenia w 1990 r. do 22,7 w 1994 r. W kolejnych latach następował systematyczny spadek wypożyczeń na zewnątrz, aż do poziomu 18,7 w 2009 r. Największą liczbę wypożyczeń zanotowano w 1995 r. — ponad 157 mln. W 2009 r. ta liczba kształtowała się na

poziomie 122 mln, w tym 117 mln stanowiły wypożyczenia książek. Na 1 tys. ludności przypadało ponad 3 tys. wypożyczeń.

**TABL. 3. WYPOŻYCZENIA KSIĘGOZBIORU NA ZEWNĄTRZ
W BIBLIOTEKACH PUBLICZNYCH**

L a t a	Ogółem	W tym książki	Z ogółem przypada na			
	w tys. woluminów		1 placówkę biblioteczną	1 czytelnika	1 wolumin	1 tys. ludności
			w sztukach			
1990	155006	.	5569	20,9	1,13	4066
1991	141921	139492	7013	20,8	1,05	3711
1992	148642	145668	8682	22,5	1,09	3875
1993	151312	148105	9892	22,7	1,11	3934
1994	156798	152961	10782	22,7	1,15	4068
1995	157381	153015	11926	22,4	1,15	4079
1996	157174	152623	11835	21,9	1,15	4070
1997	153761	149040	12017	21,3	1,13	3978
1998	152067	146424	12165	20,8	1,12	3932
1999	148832	143036	12490	20,3	1,10	3850
2000	147232	141162	12947	19,9	1,08	3810
2001	146177	140068	13274	19,7	1,08	3822
2002	148707	142376	13825	19,8	1,10	3890
2003	150132	143396	14159	19,8	1,12	3931
2004	148573	141949	14198	19,8	1,10	3891
2005	141231	135063	13655	19,2	1,05	3701
2006	134409	128759	13162	19,1	1,00	3525
2007	127674	122423	12632	19,0	0,94	3350
2008	123171	118274	12348	18,9	0,91	3231
2009	122430	117746	12416	18,7	0,91	3209

Ź r ó d ł o: jak przy tabl. 1.

RYNEK WYDAWNICZY

Dane na temat rynku wydawniczego w publikacji *Kultura* pochodzą z Zakładu Statystyki Wydawnictw Biblioteki Narodowej.

Najbardziej zauważalne tendencje zmian na polskim rynku wydawniczym od 1990 r. to przede wszystkim drastycznie zmniejszający się nakład (zarówno książek i broszur, jak i czasopism) i wzrost liczby wydawanych tytułów, co świadczy o zwiększającej się różnorodności oferty wydawniczej.

W 1990 r. odnotowano ponad 10 tys. wydanych tytułów książek i broszur i ponad 3 tys. tytułów czasopism, przy czym przeciętny nakład jednego tytułu wynosił kolejno 17,1 tys. i 15,4 tys. egzemplarzy. Dekadę później przeciętny nakład książki to 4,8 tys. egzemplarzy, przy ofercie ponad 22 tys. wydanych książek i broszur. Czasopisma (wydawane w 2000 r. w liczbie niespełna 6 tys. tytułów) miały przeciętny jednorazowy nakład 13,1 tys. egzemplarzy.

W 2009 r. wydano ponad 28 tys. tytułów książek i broszur oraz ponad 7 tys. tytułów czasopism. Ich przeciętny nakład stanowił tylko 2,5 tys. egzemplarzy — książki i broszury oraz 11,8 tys. — czasopisma. W przypadku książek i broszur

jest to najniższy przeciętny nakład od 20 lat, przy wzroście 2,8 raza liczby tytułów. Dla czasopism niższy przeciętny jednorazowy nakład tytułu odnotowano tylko w 2003 r. Wynosił on wtedy 11,7 tys. egzemplarzy. Liczba wydawanych tytułów czasopism była w 2009 r. najwyższa od 1990 r. Ilość wydawanych w tym czasie tytułów czasopism wzrosła o ponad 4 tys.

TABL. 4. TYTUŁY WYDAWANE

L a t a	Książki i broszury		Czasopisma	
	liczba tytułów	przeciętny nakład tytułu w tys. egz.	liczba tytułów	przeciętny jednorazowy nakład tytułu w tys. egz.
1990	10242	17,1	3137	15,4
1991	10688	11,7	3090	18,0
1992	10727	11,7	3079	20,4
1993	9788	10,5	3263	19,8
1994	10874	9,1	4113	20,7
1995	11925	9,7	4448	18,8
1996	14104	5,7	5347	15,1
1997	15996	5,9	4801	15,2
1998	16462	5,2	5378	14,4
1999	19192	4,1	5592	12,6
2000	21647	4,8	5534	13,1
2001	19189	3,9	5837	13,4
2002	19246	3,5	6189	12,3
2003	20681	3,9	6309	11,7
2004	22475	3,7	6502	11,9
2005	19999	4,1	6721	12,9
2006	24640	3,2	6759	12,3
2007	25226	3,1	6948	12,1
2008	28248	3,0	7229	11,9
2009	28128	2,5	7423	11,8

Ź r ó d ł o: jak przy tabl. 1.

KSIĘGOZBIÓR DOMOWY — KSIĄŻKI DRUKOWANE I E-BOOKI

Informacje o księgozbiorach domowych zaczerpnięto z badania modułowego *Uczestnictwo w kulturze*, które realizowane jest co kilka lat. Z tego badania wynika, że największy odsetek gospodarstw domowych posiadających książki (oprócz podręczników) oceniał w 2009 r. swój księgozbiór na 25—50 woluminów. Najniższy odsetek gospodarstw domowych dysponujących księgozbiorem powyżej 500 woluminów w szybkim tempie powiększa się (z 3,6% do 4,7%). Szczegółowe dane obrazuje wyk. 2.

Podobnie jak w przypadku książek drukowanych, informacji na temat posiadania książek w wersji elektronicznej dostarcza badanie *Uczestnictwo w kulturze*. W 2009 r. posiadanie książek w wersji elektronicznej deklarowało zaledwie 8,0% badanych gospodarstw domowych, w tym 4,2% stanowiły gospodarstwa mające od 1 do 5 e-książek (*Kultura*, 2010). Tak niski odsetek świadczy

o tym, że książka w wersji elektronicznej w Polsce nie stanowi jeszcze zagrożenia dla książki tradycyjnej — drukowanej.

Podsumowanie

Głównym problemem badań statystycznych czytelnictwa są okresowe zmiany metodologiczne i klasyfikacyjne, wprowadzane w celu ich ujednolicenia w ramach Unii Europejskiej. Utrudnia to porównywanie danych. Godny odnotowania jest również fakt, że badania nad książkami i czasopismami w statystyce publicznej stanowią tylko elementy szerszych badań (jak w przypadku badania budżetów domowych) lub/i są uzyskiwane z instytucji zewnętrznych (np. Biblioteki Narodowej).

Z uzyskanych danych widać wyraźnie, że okres od 1990 r. do 2009 r. to nieustanny spadek znaczenia książki, ujawniający się poprzez: spadek czytelnictwa i wypożyczeń w bibliotekach, spadek wydatków na książki i czasopisma w gospodarstwach domowych oraz spadek nakładów książek i czasopism. Paradoksalnie jest to związane z większą różnorodnością w dostępie do nich i samej oferty czytelniczej.

LITERATURA

- Budżety gospodarstw domowych* (z lat 1990—2010), GUS
Kordos J. (2008), *Rozwój badań warunków życia ludności*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 2 (561), GUS
Kultura (z lat 1992—2010), GUS
Metodologia badania budżetów gospodarstw domowych (2011), GUS
Metodyka i organizacja badań budżetów gospodarstw domowych (z praktyki Głównego Urzędu Statystycznego) (1986), GUS
Uczestnictwo ludności w kulturze w 2004 r. (2006), GUS

SUMMARY

The paper discusses statistical sources on books and magazines released in Poland since 1990. During this period several separate studies have been carried out to collect information about the place of books in Polish homes, reading, book lending, as well as the local publishing market development. Those studies include household budget survey, participation in culture, and also reports obtained from public libraries (and from the National Library). The collected information about books and journals shows the current and past trends in research, as well as changes in the status of books in the last two decades (1990—2009). The article presents also information on expenditures for books and magazines in households, home book collections (in terms of ownership of books printed and e-books), available in public libraries, as well as data from the publishing market.

РЕЗЮМЕ

Статья представляет самые важные источники статистических данных по книгам и журналам в Польше с 1990 г. Информации касающиеся места книги в польском домашнем хозяйстве, чтения вообще и чтения библиотечных книг, а также развитие издательского рынка собирались в нескольких обследованиях. К ним принадлежат: Обследование бюджетов домашних хозяйств, Обследование участия в культуре (культурных мероприятиях), а также отчеты получаемые из публичных библиотек и из других учреждений (например Национальной библиотеки).

Самые важные информации касающиеся книг и журналов показывают изменения в обследованиях в двадцатилетний период, с 1990 по 2009 г. В разработке были представлены информации в области затрат на книги и журналы в домашних хозяйствах, домашних книжных фондов (с точки зрения наличия печатных и электронных книг а также доступных в публичных библиотеках). Статья представляет также данные по издательскому рынку.